
El cementiri de Sant Nicolau: un disseny urbanístic original i únic a Catalunya

Ana Fernández Álvarez

Aquest article té com a principal objectiu demostrar la singularitat del cementiri de Sant Nicolau de Sabadell, que, per les seves particulars característiques i estat de conservació, constitueix un model urbanístic propi de les necròpolis del segle XIX i és un exemple paradigmàtic de l'innovador concepte de l'urbanisme higienista vuitcentista, consegüent a la revolució industrial. Gràcies a la poca premeditació i el baix nivell d'intervencionisme amb els quals s'ha actuat al llarg de la història en aquest espai, el cementiri de Sant Nicolau de Sabadell conserva encara intactes els seus valors històrics, urbanístics i culturals i manté alhora una dimensió historicomonumental i una altra de contemporaneïtat d'ús, fets que el converteixen en un model únic respecte als seus homòlegs a Catalunya.

Dades d'identificació del cementiri municipal de Sant Nicolau de Sabadell

Denominació:	Cementiri de Sant Nicolau
Data d'inauguració:	26 de juny de 1864
Règim jurídic actual:	Propietat de l'Ajuntament de Sabadell
Gestió:	Concessió a l'empresa Torra, SA, des de gener de l'any 2010
Qualificació:	Equipament públic
Localització:	Planes de Sant Nicolau. Carretera de Granollers, km 0,150
Terme municipal:	Sabadell
Accés:	Carretera de Caldes
Superfície inicial (1864):	18.624 m ²
Superfície actual (2008):	
– Superfície del sòl:	48.729,65 m ²
– Superfície construïda:	26.098,73 m ²
Cens del 2008:	35.220 sepultures

Políticament i culturalment parlant, el cementiri de Sant Nicolau de Sabadell és la imatge més fidel i poc intoxicada del desenvolupament històric de la ciutat, de tal manera que, com si es tractés d'un negatiu fotogràfic, la ciutat dels vius es pot estudiar amb molta exactitud a través del seu cementiri, ja que qualsevol canvi, símptoma o tendència esdevingut a la ciutat ha tingut la seva consegüent correlació a la necròpolis.

En comparació amb qualsevol altre indret de Sabadell, aquest cementiri és on s'ha concentrat la més alta producció artística i on s'ha obtingut un dels espais lliures de més qualitat urbana. Inaugurat el 1864, Sant Nicolau és un cas excepcional de tractament urbanístic funerari, ja que presenta un traçat singular, que el fa destacar com a cementiri vuitcentista i paradigmàtic del model funerari higienista; com cap altre, aquests són valors que el cementiri de Sant Nicolau encara conserva.

Dins el seu traçat, després de la primera ampliació, el 1913, els espais funeraris més rellevants apareixen a l'oest, on es troba la façana principal orientada a l'oest, obra d'estil racionalista projectada el 1955 per l'arquitecte Gabriel Bracons i Singla, amb la casa de l'encarregat i la sala de les autòpsies, i, a l'est, on són

la fossa comuna i la zona destinada als dissidents o enterraments per a no catòlics, també denominada *zona neutra*. La façana de Gabriel Bracons venia a substituir la construïda el 1876 per Francesc Renom Romeu, que recreava formes romàniques, amb una entrada d'arc de mig punt i arcuacions llombardes.

Aquesta necròpolis, amb totes les ampliacions que s'hi han realitzat fins als nostres dies, continua mantenint una dialèctica única de confrontació entre dues formes de pensar i d'utilitzar un cementiri. És a dir, conserva una relació equilibrada entre la cultura commemorativa, pròpia del segle XIX, i la cultura de la utilitat estrictament higiènica actual, i es manifesta harmònicament la supervivència de les dues, fet que garanteix la pervivència patrimonial d'un urbanisme original i d'uns elements singulars de gran interès cultural.

Una altra singularitat del cementiri de Sant Nicolau és la correlació entre els estils artístics i la seva localització a la necròpolis, manifestada seguint un creixement centrípet molt acusat que es correspon amb la cronologia de les successives ampliacions urbanístiques i que tenien una correlació directa amb els períodes d'enriquiment de l'oligarquia sabadellenca, que en uns casos adoptava les noves formes estètiques del Modernisme i en altres mantenia les anteriors, el neoclassicisme i l'historicisme, dos corrents estètics coincidents cronològicament amb les dates d'inauguració del cementiri i amb les de les primeres fases d'ampliació.

La suma i la coincidència de totes les característiques morfològiques del cementiri de Sant Nicolau de Sabadell li atorguen un caràcter únic, que el converteix en un centre d'interès patrimonial i de divulgació cultural de primer ordre.

Atenent a tot això, el setembre del 2009 vaig redactar un informe on es reflecteix, fent una comparació amb altres cementiris catalans, aquesta singularitat urbanística. L'informe fou lliurat al Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Sabadell i és la base documental d'aquest article.

A l'hora de plantejar aquesta comparativa, em va ser necessari determinar prèviament quins havien de ser els criteris per escollir els cementiris susceptibles de ser comparats, atenent exclusivament a criteris urbanístics i d'infraestructures i deixant de

banda les valoracions de tipus artísticomuseístiques, és a dir, aquelles que fan referència a les obres particulars de gran valor plàstic que podem trobar en molts cementiris catalans, com és el cas de molts dels mausoleus i tombes que hi ha, per exemple, a cementiris carismàtics com ara el modernista de Lloret de Mar, projectat pel mestre d'obres Joaquim Artau i Fàbregas, començat a bastir el 1896 i inaugurat el 2 de novembre de 1901. Tenint en compte que es tractava de comentar i analitzar uns elements amb una tipologia formal que tenia una cronologia d'origen i de desenvolupament molt precisa, vaig determinar que fossin aquells que haguessin estat projectats o construïts al llarg del segle XIX i que formessin part de ciutats que, durant la segona meitat d'aquest segle, tinguessin índexs de població propers als 5.000 habitants, és a dir, amb una demografia pròpia de ciutats en ple procés d'industrialització. Vaig tractar d'emprar una comparativa demogràfica que constituís, com a mínim, una tercera part de la població que tenia Sabadell, 14.240 habitants el 1860, de tal manera que la forquilla comparativa fos prou àmplia com per oferir una valoració al més equànime i objectiva possible (vegeu la taula 1):¹

Seguidament, per poder fer aquesta comparació valorativa entre els cementiris catalans escollits i el de Sabadell,² vaig haver de determinar quins eren els valors estructurals, formals i normatius prototípics de l'urbanisme higienista funerari del segle XIX, com a construcció urbanística de tipologia vuitcentista. Són els que s'esmenten a continuació.

Valors estructurals, formals i normatius prototípics de l'urbanisme higienista funerari del segle XIX

– Els cementiris s'havien de construir extramurs respecte a l'urbanisme general de cada població, en paratges ventilats i en terrenys que facilitessin la degradació de la matèria, amb les distàncies especificades als respectius reglaments vigents a l'època de la seva inauguració: a no menys de dos quilòmetres, en ciutats de més de 20.000 habitants; a un quilòmetre, en ciutats de més de 5.000; i a mig quilòmetre, en poblacions de menys de 5.000.

– Les comunicacions entre els cementiris i les poblacions

havien d'adequar-se per tal de facilitar els trasllats dels difunts.

– L'arquitecte o mestre d'obres municipal havia de dictaminar el pressupost i els plànols de l'obra i tot cementiri havia de presentar una tanca perimètrica,

Població de fet	1860	2008
Barcelona	249.209	1.615.908
Reus	27.257	107.770
Tortosa	24.702	35.734
Tarragona	20.228	137.536
Lleida	19.557	131.731
Mataró	16.603	119.780
Manresa	16.193	75.053
Girona	15.506	94.484
Sabadell	14.240	203.969
Vic	13.697	38.964
Valls	13.319	24.710
Vilanova i la Geltrú	12.227	64.905
Badalona	12.060	215.329
Igualada	11.896	38.164
Olot	10.950	32.903
Figueres	10.362	42.809
Terrassa	10.187	206.2457
Tremp	7.008	6.190
Montblanc	6.628	7.069
Sant Feliu de Guíxols	6.434	21.726
Vilafranca del Penedès	6.244	37.364
Tàrrrega	6.026	16.149
Blanes	5.770	39.107
Ulldecona	5.632	6.987
Berga	5.606	17.072
El Vendrell	5.480	34.931
La Vall d'en Bas	5.389	2.735
Granollers	5.376	60.122
Santa Coloma de Farners	5.316	11.412
Palafrugell	5.254	22.109
Arenys de Mar	5.219	14.449
Banyoles	4.996	17.917
Balaguer	4.895	16.341
Cervera	4.871	9.247

Taula 1. Població de les ciutats amb les quals s'ha fet la comparativa de cementiris.

necessària en el moment en què aquest espai deixava de comptar amb la garantia que comportava estar situat enmig de l'entorn urbà.

– L'àrea destinada als enterraments havia de ser descoberta i havia de ser suficient per assumir les necessitats d'un any –prenent una sèrie estadística de cinc com a mitjana–, calculant dos cadàvers per sepultura i un període de consumpció de restes de tres anys.

– Havien de presentar una parcel·lació interna precisa, segons la tipologia constructiva de les inhumacions:

- Blocs de nínxols³
- Blocs de columbaris
- Mausoleus
- Mausoleus cripta
- Hipogeus
- Tombes monumentals
- Tombes
- Fossa comuna
- Osseres

1 Es dona el nombre d'habitants de cada població pels volts de la data de construcció del cementiri de Sant Nicolau de Sabadell, el 1864, és a dir, a mitjan segle XIX, i de les quals hi ha constància a l'Institut d'Estadística de Catalunya. En el cas de les poblacions agregades a Barcelona a partir de 1897, no s'ha tingut en compte aquest cens d'habitants, ja que, encara que en la majoria dels casos era inferior a 5.000, a partir de cadascuna de les agregacions, els seus cementiris passaren a formar part de Barcelona, ciutat que, el 1860, ja tenia 249.209 habitants.

2 Les especificitats urbanístiques, arquitectòniques, artístiques i socioculturals, així com les dades històriques de cadascun dels quaranta-un cementiris comparats amb el de Sabadell poden consultar-se a: Ana FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, *Valors historicoculturals a l'urbanisme del cementiri de Sant Nicolau de Sabadell. Un equipament singular*, informe presentat a l'Àrea d'Urbanisme de l'Ajuntament de Sabadell el setembre del 2009. Una còpia d'aquest treball es troba dipositada a l'Institut Cartogràfic de Catalunya. Per raons d'espai, totes les dades dels cementiris comparats no poden aparèixer en aquest article, que és un resum de l'informe esmentat.

3 Amb la secularització dels cementiris proliferaren una sèrie de prohibicions sobre certs sistemes d'inhumació que, entre altres coses, no autoritzaven la utilització dels nínxols. Vegeu la Reial ordre de 8 de maig de 1868, ratificada per la Llei de 8 d'abril de 1886. Malgrat aquestes prohibicions, saltant-se sistemàticament la normativa, el sistema de nínxols s'utilitzà en tots els cementiris catalans. Les raons higièniques que Governació feia servir per justificar l'abolició del nínxol eren el retard en la descomposició cadavèrica i la saturació de l'atmosfera, i també donaven arguments de tipus sentimental, ja que consideraven que els familiars no podien fer el dol amb la mateixa correcció que permetia un enterrament a terra.

– Espai per a inhumacions procedents de la tutela judicial: pobres, indigents, etc.

– Espai per a inhumacions no catòliques, ja que, des de la Reial ordre de 17 de juny de 1871, s'havia establert que cada cementiri havia d'habilitar una zona urbanitzada segregada per un mur i amb porta d'accés pròpia destinada a les inhumacions no catòliques, aleshores denominades "inusuals". Aquest espai també rebia els noms de *cementiri dels dissidents*, *zona neutra*, *cementiri civil* o *cementiri no catòlic*.

– A partir de la Reial cèdula de 8 d'abril de 1833, els responsables directes del dret de sepultura i policia mortuòria havien de ser els respectius ajuntaments, amb la qual cosa es limitava el paper eclesiàstic a les qüestions de culte. Malgrat tot això, en aquests indrets es recomanava construir una capella general de culte catòlic.

– Havien de comptar amb les infraestructures bàsiques següents:

– Ossera: lloc destinat a les restes dels cadàvers trets de les tombes o nínxols que caducaven o perdien la seva titularitat.

– Fossa comuna: lloc destinat als casos de desgràcia, un clot fet a terra per enterrar-hi els morts que no tenien una concessió de terreny, normalment els asilats procedents de la Beneficència i els pobres de solemnitat, i fer les inhumacions que ordenava l'autoritat judicial; no s'hi permetia cap classe de construcció.

– Habitatge de l'encarregat del cementiri. La cura del recinte funerari quedava a càrrec d'un responsable nomenat per la municipalitat, el qual tenia l'obligació de fer complir el reglament aprovat per les respectives juntes i viure en la dependència habilitada dins del cementiri.

– Sala de dipòsit o d'autòpsies.

– Cada cementiri es regulava a partir d'un reglament redactat per la junta corresponent. Els primers reglaments s'havien elaborat a partir de les reglamentacions de cèdula carolina del 3 d'abril de 1787, on s'especificaven aspectes com:

– Competències municipals i prerrogatives eclesiàstiques.

– Horaris d'obertura. Normalment, tots els dies, de les 15 a les 17 hores, durant el període que va

d'octubre fins el 30 de maig; i la resta dels mesos de l'any, de les 17 a les 19 hores. El dia de Tots Sants, des de les 14 hores fins el capvespre, i el Dia de Difunts, “de sol a sol”, tal com apareix citat en alguns dels reglaments consultats.

- Regulació oficial de les tarifes d'inhumacions segons la categoria de cada enterrament, així com les despeses dels corresponents rituals funeraris.
- Condicions higièniques per a les inhumacions. Quasi totes s'inspiraven en les recomanacions que apareixien a les topografies mèdiques publicades per la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Catalunya des de finals del segle XVIII i, fonamentalment, a partir de l'any 1800.⁴
- Obligacions i drets que afectaven els usuaris i els treballadors funeraris.
- Ús i cura de cadascuna de les dependències.

Singularitats del cementiri de Sant Nicolau respecte a altres cementiris catalans

Comparativa dels valors topogràfics, historicoculturals i paisatgístics

Una de les primeres especificitats formals comparades ha estat considerar aquells cementiris que s'haguessin ubicat extramurs respecte a l'urbanisme general de la ciutat i amb les distàncies especificades als respectius reglaments vigents en l'època de la seva inauguració.⁵ Respecte a aquest punt, solament dos cementiris més, el de la Vall d'en Bas, inaugurat el 1887, i el d'Ulldecona,⁶ mantenen, com el de Sabadell, la relació extramurs respecte a la ciutat. Parcialment, també el de Cervera, un cementiri construït el 1814 pel mestre d'obres Francesc Borbonet,⁷ en un terreny conegut com el Pou de n'Osca, o de la Moya, que fou ampliat durant els anys quaranta del segle XIX, amb la incorporació d'una part de la finca propietat de Maria Antònia Foix i Miró; el de Vila-roja, província de Girona, que, situat a la part est del nucli urbà de la ciutat, fou inaugurat el 1829 i reformat el 1919 per l'arquitecte Rafael Masó i Valentí; el de Sant Feliu de Guíxols, inaugurat el 1833 ocupant uns terrenys del Mas Pintó, coneguts com la Mascanada; el del Vendrell, inaugurat el 1848; el de Reus, projectat pel mestre d'obres i agrimensor Pere Taixés i Seguí

i inaugurat el 1871,⁸ i el de Palafrugell, construït en uns terrenys del Coll de Morena, inaugurat el 1885 i remodelat el 1890 per Martí Sureda i Deulovol.

En la resta de cementiris, l'expansió urbana ha arribat fins a les seves tàpies limítrofes, i ha afegit a aquest indrets totes les tensions que qualsevol perifèria arrossega. Per contra, solament el de Sant Nicolau i els cementiris anteriorment esmentats continuen mantenint la relació extramurs predeterminada per les reglamentacions de l'època, respecte a l'urbanisme general de les ciutats respectives, característica consubstancial prototípica del segle XIX.

Sant Nicolau, atès el nombre d'habitants el 1864, s'havia de construir a més d'un quilòmetre de distància respecte al nucli urbà. Aquest límit venia determinat per la presència del riu Ripoll, sense que això volgués dir que el cementiri es mantingués radicalment escindit de la ciutat pel recorregut d'aquesta conca, sinó que, malgrat la naturalesa dels seus límits, les interrelacions entre una riba i l'altra van ser sempre intenses i afavorides per la construcció del pont de la Salut, obra projectada i realitzada entre 1862 i 1864 per l'enginyer Elzeari Boix i Llobateras i el mestre d'obres Josep Antoni Obradors i Poch. Hores d'ara, Sant Nicolau, correctament segregat de Sabadell, manté intactes els tradicionals vincles d'interconnexió amb la ciutat.

4 Vegeu Pere VALLRIBERA I PUIG, *Les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Barcelona: Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, núm. 86 (2000). També poden consultar-se: *Topografia mèdica de Sabadell*, d'Antoni Bosch i Cardellach, 1789; *Topografia mèdica de Terrassa*, de Pau Aymerich i Gilabertó, 1881; *Lliçons preliminars de clínica mèdica*, de Nicolau Homs i Pascuet, 1884; *Topografia mèdica de Sentmenat*, de Ramon Pujades i Serratosa, 1888; *Topografia mèdica de Sabadell*, de Pere Puig i Sardà, 1891; *Topografia mèdica de Castellar del Vallès*, de Pere Vergés i Vernís, 1895; i *Topografia mèdica de Sabadell*, d'Agustí Rius i Tarragó, 1913.

5 Vegeu el punt I del llistat “Valors estructurals, formals i normatius prototípics de l'urbanisme higienista funerari del segle XIX”.

6 Encara que a la porta d'aquest recinte apareix la data de 1923, al registre municipal consten inhumacions des de 1900, segons informació del Departament de Gestió Urbanística d'Ulldecona. Per tant, la data de construcció d'aquest cementiri ha de ser anterior a l'any 1900 i per això s'inclou en aquest estudi.

7 Tal com consta a la làpida del nínxol on està enterrat, juntament amb la seva família.

8 El primer projecte data de 1869 i era d'Antoni Molner i Vallès.

Fotografia 1. Vista general del cementiri de Balaguer, amb la col·legiata de Santa Maria al fons.

En aquesta comparativa també s'ha tingut en compte si aquests indrets estaven inscrits dins d'àrees d'interès historicocultural, ja que la valoració d'un element patrimonial, com ho és el cementiri de Sant Nicolau de Sabadell, no es troba només en el reconeixement del seu valor intrínsec sinó també en les relacions espacials i formals que és capaç d'articular en relació amb la resta de peces del fragment urbà i natural on s'insereix. En aquest sentit, aquest cementiri no és tan sols un indret important per si mateix, sinó que també ho és si es considera inserit dins d'una àrea més àmplia que posseeix altres elements d'un alt interès patrimonial, com és el cas del santuari de Nostra Senyora de la Salut, ubicat a la zona de la vil·la romana d'Arraona, on posteriorment es construiria la primera església, que precedeix l'actual santuari, la capella de Sant Nicolau, documentada des del segle xi i identificada amb l'antiga església parroquial de Sant Feliu d'Arraona o el parc periurbà de la Salut.

La potència artística i urbanística del cementiri de Sant Nicolau, així com la seva privilegiada ubicació topogràfica, fan que pugui caracteritzar-se com un ric epicentre museístic, cultural i d'oci, dins d'un marc més ampli i imbricat amb les zones limítrofes: el santuari de la Salut i la capella de Sant Nicolau. Juntament amb el de Sabadell, aquest valor afegit d'interès històric i cultural el mantenen cementiris com el de Balaguer, que, des de la seva inauguració, el 1805, està íntimament lligat a l'església de Santa Maria, una de les col·legiates gòtiques més grans de Catalunya, començada a construir el 1351; el dels Caputxins de Mataró, una necròpolis inaugurada el 1817 i reformada el 1867, a partir d'un primer projecte de Miquel Garriga i Roca⁹ i d'un segon d'Antoni Rovira i Trias,¹⁰ i que està rodejada d'espais de gran interès històric; o, finalment, el d'Olot, que, situat al peu de les grederes del volcà Montsacopa, es va inaugurar el 20 d'agost de 1821.

També s'ha valorat si aquestes necròpolis constitueixen centres de referència paisatgística, és a dir, si ofereixen vistes panoràmiques sobre els paisatges natural i urbà que les circumden. Tenint en compte la relació topogràfica del cementiri de Sant Nicolau amb la ciutat, aquest indret se'ns presenta com un punt privilegiat d'observació urbana i paisatgista, i també com una reserva verda extraordinària, que possibilita un ús més interdisciplinari que estrictament higiènic. Així,

pot ser considerat un punt singular de referència quant al concepte de repristinació paisatgística, tendència urbanística que reivindica el valor social i moral del paisatge urbà.

La seva característica configuració de jardí-parc el converteix, a més, en un indret panoràmic i en un autèntic pulmó natural des d'on es pot observar l'horitzó arquitectònic que dibuixa Sabadell, on es reconeixen nítidament els elements urbans que li són característics. Situats a l'entrada principal del cementiri de Sant Nicolau, aquest indret també ens ofereix, a l'altra banda del riu Ripoll, una panoràmica altament privilegiada i única sobre els elements paisatgístics naturals que el circumden. D'esquerra a dreta, la muntanya de Montserrat, la serra de l'Obac, la Mola (al massís de Sant Llorenç del Munt) i el Puig de la Creu. Així doncs, aquesta necròpolis podem catalogar-la com un referent urbanístic que, com pocs altres cementiris, manté una relació ètica amb el paisatge dins del qual està inserit i amb el qual es relaciona.

Catorze dels quaranta-un cementiris comparats gaudeixen d'aquests mateixos valors paisatgístics. Són el de Lleida; el de Tarragona, que es va inaugurar al nord-est de la ciutat l'1 de març de 1809 i va ser ampliat el 1825 utilitzant uns terrenys coneguts com l'Hort del Seguí; el d'Olot; el de Montblanc projectat per l'arquitecte Ramon Minguella i Rubió, construït pel paleta Maties Anglès i Castellet i inaugurat el 24 de juny de 1887; el de Berga, una obra de 1865; el d'Arenys de Mar, construït entre 1865 i 1867, i en el projecte del qual va participar l'arquitecte Elies Rogent i Amat; el d'Horta, inaugurat el 1869; el de Montjuïc, projectat per l'arquitecte Leandre Albareda i Petit i inaugurat el 19 de març de 1883; el de Sant Gervasi de Cassoles, de 1853; el d'Horta, de 1869; el de Palafrugell; el de la Vall d'en Bas; el de Tremp, i el d'Ulldecona, tots de finals del segle XIX. Parcialment, continuen mantenint aquests valors paisatgístics el cementiri de Mataró; el de Girona; el de

9 D'aquest arquitecte és també el projecte del cementiri del Masnou, de 1860.

10 Fou el mateix arquitecte Antoni Rovira i Trias qui, el 1859, guanyà per unanimitat el projecte de l'eixample de Barcelona, encara que des del Ministeri s'ordenà l'execució del Pla Cerdà. Sobre la problemàtica de l'aprovació dels plànols per a la construcció d'aquest cementiri, vegeu Manuel SALICRÚ I PUIG, *Els cementiris de Mataró*, full número 13 (abril de 1982), del Museu-Arxiu de Santa Maria.

Fotografia 2. Vista panoràmica des del cementiri de Granollers.

Sant Feliu de Guíxols; el de Vic, inaugurat el 1834; el de Vilafranca del Penedès, inaugurat el 23 d'abril de 1839, que ocupà els terrenys de l'antic convent dels caputxins i que es construí a partir d'un projecte de 1829 presentat pels mestres d'obres Salvador i Pau Janer; el de Tàrraga, inaugurat el 1841, i el de Granollers, beneït el 19 de juliol de 1844 i reformat el 1899, inaugurat el 1844 i reformat el 1889.

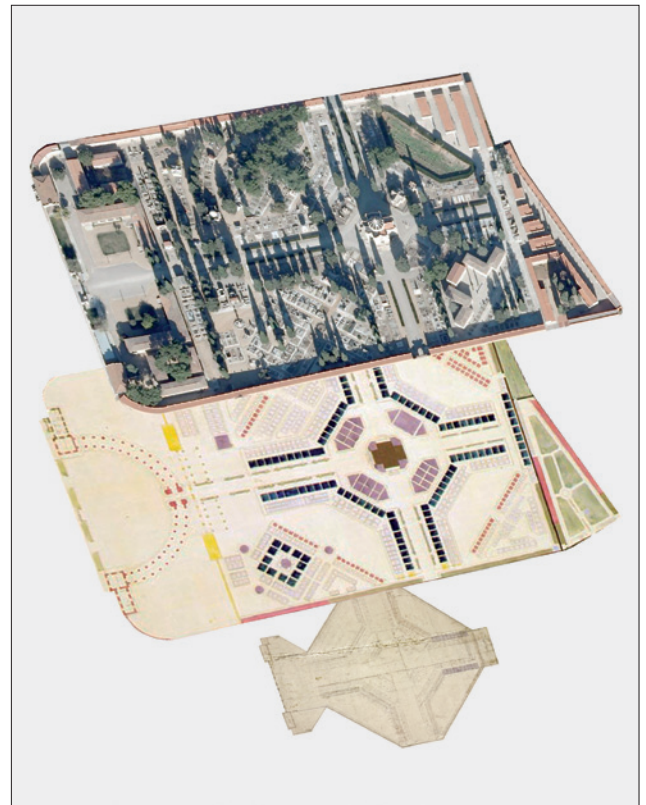
Comparativa dels valors urbanístics

Una de les característiques que posseeix el cementiri de Sant Nicolau en comparació amb els quaranta-un cementiris que apareixen a la taula 2 és la constància

del seu traçat original. En el cas del cementiri de Sant Nicolau, inaugurat el 26 de juny de 1864, el seu arquitecte, Daniel Molina i Casamajor, va optar per una planta de creu grega inscrita en un octògon que imitava les esteles funeràries discoïdals amb peduncle visigòtiques, que aporta un intens sentit discursiu a l'espai, ja que, per a la cultura judeocristiana, l'octògon ha representat sempre el símbol de la resurrecció. La planta presenta un eix simètric molt marcat, amb una plaça central, també de planta octogonal, on es troba la capella d'ús general, de planta de creu grega inscrita igualment en un octògon. Es tracta d'un disseny únic i singular respecte a la resta de cementiris catalans, que preferentment optaren per dissenys

neoclàssics, escollint plantes urbanístiques de forma poligonal, normalment quadrilàters, mancades de càrrega simbòlica, tot seguint els dissenys marcats per l'estètica neoclàssica francesa o italiana, que generalitza aquesta tipologia per a qualsevol parc o jardí, però sense especificitat funerària. Per això mateix, en el cas de Sant Nicolau, estem davant una aportació formal de planta veritablement única, fruit d'un plantejament discursiu simbòlic, més que estètic, i que, tot i les successives ampliacions, no s'ha perdut.

Molt pocs cementiris catalans es plantegen dissenys de plantes tan discursives com la de Sant Nicolau. Si de cas, es pot trobar algun model de planta basilical, com és el cas del cementiri del Poblenou, dissenyat per l'arquitecte italià Antoni Ginesi el 1819, tot imitant el de la ciutat de Pisa, i que, després de successives ampliacions alienes al projecte del seu arquitecte, acabà dibuixant la planta basilical que ara té; o el de Manresa, dissenyat el 1847 per l'arquitecte Antoni Rovira i Trias, que tampoc no va incloure aquest plantejament basilical en el seu projecte original, però que, com en el cas del cementiri del Poblenou, després de successives ampliacions adoptà el model basilical.

Fotografia 3. Superposició de plantes del cementiri de Sabadell.

Comparativa dels valors estructurals

Una altra de les normatives de l'època era l'obligació de construir aquests indrets envoltats per un mur limítrof que els protegís. En el cas del cementiri de Sant Nicolau, com tots els que es van construir extramurs durant el segle XIX, presentava una tanca perimètrica, necessària en el moment en què aquest espai no comptava amb la garantia que comportava formar part de l'entorn urbà. Aquesta tanca fou construïda el 1872, amb nínxols adossats que, a mesura que augmentaven en alçada, van anar fent més alta la tanca. Precisament, pel costat extern de Sant Salvador es poden observar els successius nivells de creixement, ja que són visibles els diversos materials i tècniques de construcció dels murs al llarg del temps, des dels primers basaments irregulars de pedra fins a la utilització i combinació de fàbrica de pedra i maons; es conserva d'una manera molt evident l'estratigrafia en alçada dels anys 1872, 1913 i 1953.

En el cas dels quaranta-un cementiris comparats, tots conserven la constància perimètrica dels traçats originals, així com la de la parcel·lació interior original, però no tots conserven totalment o parcialment, com en el cas de Sabadell, el mur limítrof original.

Quant a l'interès artístic de les façanes que donen accés als cementiris estudiats i que encara es mantenen, en podem destacar diverses. La façana del cementiri de Lleida, inaugurat el 20 de maig de 1809 en uns terrenys de la partida del Palauet, és una façana neoclàssica molt simple que combina la maçoneria amb la pedra vista. La del cementiri de Cervera té un espaiós frontis de pedra picada de quatre metres i quaranta centímetres. L'entrada està rematada amb una arcada ogival flanquejada per motllures i, en els primers temps de la seva construcció, al centre de la seva cornisa hi havia un basament que sostenia una piràmide que es va desplomar i va ser substituïda per una creu de ferro d'uns dos metres d'alçada –tanmateix, aquesta va ser arrencada el 1936, i posteriorment s'hi van col·locar

Fotografia 4. Portalada del cementiri de Manresa.

una teulada i una creu de pedra. Als costats, coronant les parets laterals que queden unides a aquesta porta d'accés, s'hi troben dues escultures de pedra de mig cos que representen Adam i Eva. També és interessant la façana del cementiri de Mataró, dissenyada per Antoni Rovira i Trias, que té un massís portal d'entrada neoclàssic de pedra picada amb una arcada de mig punt que presenta una calavera a la seva clau i, a cada costat, uns interessants relleus de peveters invertits. El frontis el remata un fris amb símbols llorejats i una cornisa amb dentells i, al seu damunt, un cos rectangular amb dos òculs flanquejant una triple finestra de llinda; remata tot el conjunt una cornisa triangular amb el relleu d'un disc solar alat.

182

El neoclassicisme fou també l'estil escollit per a les façanes del cementiri del Poblenou, tant per a la dissenyada per Antoni Rovira i Trias per a l'avantcementiri, on destaca la presència de dos obeliscs amb escultures adossades que representen la fe i l'esperança, obra de Francesc Pagès i Serratosà, com per a la que dona pas al recinte funerari, una façana amb tres fases constructives, en les quals van intervenir els arquitectes Antoni Ginesi, Josep Mas i Vila i Antoni Rovira. Es tracta d'una portalada tetràstila d'ordre dòric amb entaulament llis i cornisa amb dentells i, a sobre, un frontó sobre el qual s'erigeix un àngel de la resurrecció, obra de Venanci Vallmitjana i Barbany. El tractament d'aquesta portalada és molt similar a l'escollit per al cementiri de Sant Andreu de Palomar i per al del Vendrell. És interessant també la portalada del cementiri de Sant Feliu de Guíxols, que presenta un frontis amb un arc carpanell flanquejat per dos relleus amb dobles peveters invertits i un frontó amb un rellotge de sorra alat; de fet, tota la façana d'aquest cementiri desenvolupa un seguit de panells amb garlandes florals en relleu molt elegants. Un altre frontis destacable és el del cementiri de Montblanc, amb un accés de mig punt flanquejat per pilastres amb relleus d'arabesc en negatiu i un basament sobre la cornisa que sosté l'escultura de la fe amb un merlet a banda i banda decorats amb floritures, els mateixos que apareixen sobre les finestres dels murs laterals d'aquest frontis. També destaca la portalada del cementiri de Manresa, obra d'Antoni Rovira i Trias, que es va inspirar en l'arquitectura egípcia, però amb marcades influències neoclàssiques; aquesta portalada, en la qual apareix un

accés de llinda sobre el qual hi ha un relleu dedicat al calvari de Jesús, presenta una cornisa amb dentells i està coronada per un àngel de la resurrecció, obra de l'escultor Carles Flotats i Galtés.¹¹ També cal citar la façana del cementiri de Valls, una necròpolis inaugurada el 1861 amb un frontis neoclàssic coronat per una cúpula amb tambor amb finestres rectangulars i decoracions de corones florals; i la del de Reus, amb una de les poques representacions que es tenen als cementiris catalans del Vell Metraton, una figura alada acompanyada dels atributs del rellotge de sorra i la dalla,¹² Finalment, també resulta interessant la façana del cementiri de Girona, obra projectada el 1919 per Rafael Masó i Valentí, on destaquen els relleus zoomòrfics que apareixen al sòcol del mur que flanqueja l'accés.

Pel que fa a les obligades infraestructures auxiliars prototípiques de l'urbanisme higiènic del XIX i que tot recinte funerari havia de tenir –la sala d'autòpsies i la casa per a l'encarregat–, dels quaranta-un cementiris comparats, solament vint-i-un mantenen aquestes infraestructures.¹³ A Sant Nicolau, de manera convencional, i seguint una simetria clàssica, es conserven encara l'habitatge de l'encarregat del cementiri, a l'esquerra de l'entrada, i la sala de dipòsit i d'autòpsies, a la dreta. Uns elements d'estètica molt eclèctica, construïts entre 1918 i 1919 per l'arquitecte Josep Renom i Costa i restaurats l'any 1973 per l'arquitecte Félix de Azúa i Gruart, que actualment mantenen el seu aspecte original, sense haver sofert cap modificació estructural important.

Hi ha diversos cementiris que encara guarden la mateixa i convencional ubicació per a aquestes estances. Així, al de Lleida, els dos espais apareixen en un sol cos d'obra de maçoneria flanquejant una obertura d'arc de mig punt, cadascun dels quals té una petita finestra de llinda, i amb una creu llatina de pedra sobre el límit de la teulada. Al del Poblenou,

11 Aquesta escultura no és l'original, sinó una reproducció exacta feta pel mateix escultor i recol·locada als anys quaranta, després que la primera fos malmesa en temps de la República.

12 Al cementiri de Reus, primer cementiri civil de l'Estat espanyol, aquesta figura va ocupar el seu lloc a la façana fins a 1939. Llavors, en passar a ser una necròpolis catòlica, l'escultura es va retirar.

13 Vegeu la taula 3.

Fotografia 5. Façana principal del cementiri de Reus, amb les infraestructures auxiliars de la sala d'autòpsies i la casa per a l'encarregat.

les dependències estan situades a banda i banda de la monumental façana neoclàssica, formant pavellons amb obertures de mig punt. Al de Vilanova i la Geltrú, inaugurat el 1817, aquestes estances estan situades a banda i banda del pòrtic d'accés al recinte –una estructura construïda el 1855–; sobre les llindes de les portes hi ha uns esgrafiats on es llegeix “Custode” i “Depósito”. També trobem aquesta disposició a Olot: uns simples cossos a banda i banda del pòrtic d'accés, amb porta de mig punt i teulada de dues aigües. El de Tarragona té dos pavellons que flanquegen l'entrada. El de Sant Andreu de Palomar, inaugurat el 1839, manté aquestes instal·lacions situades a banda i banda de l'interior del pòrtic d'entrada, un vistós element neoclàssic. Al de Granollers hi ha dos cossos de planta rectangular col·locats simètricament, emmarcant la portalada de ferro que dóna accés al cementiri; aquestes instal·lacions són de planta baixa amb coberta, de teules planes, a dues vessants, i les seves façanes estucades

estan composades simètricament amb un o dos eixos de buits de proporció vertical, emmarcats en el terç superior i protegits amb reixes de ferro forjat; sobre les llindes hi ha un esgrafiats on es llegeix “Cementerio Municipal”. També es manté aquesta disposició en els cementiris de Manresa, Sant Gervasi de Cassoles, Valls, Arenys de Mar, Horta, Reus i Sants.

Tal com apareix en el primer punt de la taula 1, des de la Reial cèdula de 8 d'abril de 1833, els cementiris havien de quedar sota l'administració de juntes aprovades pels ajuntaments de cada població, amb la qual cosa va començar un procés de secularització dels cementiris que desencadenà un llarg i virulent conflicte que enfrontà les institucions eclesiàstiques amb les municipals. Ara bé, malgrat aquest conflicte, les normatives també obligaven que aquests indrets comptessin amb capelles generals i tan sols vint-i-tres dels quaranta-un cementiris estudiats encara la mantenen.

Fotografia 6. Capella del cementiri de Sabadell.

La capella de Sant Nicolau, construïda per l'arquitecte Miquel Pascual i Tintorer l'any 1880 i restaurada el 1973 per l'arquitecte Félix de Azúa, és de planta de creu grega inscrita en un octògon i cúpula escatada coronada per un àngel de la resurrecció. Aquest edifici domina el centre geomètric del recinte i té una estètica molt eclèctica, amb influències de l'estil secessionista. La seva centralització forma part d'un plantejament o tipologia urbanística catalogada com un senyal de modernitat o condició de cementiri contemporani propi del segle XIX i que, al contrari d'altres cementiris catalans, al de Sabadell encara es manté. Aquesta centralització té,

a més, un valor afegit de caràcter sociològic, que converteix la capella en el referent espacial per a la ubicació de les sepultures més nobles i propietat de l'oligarquia sabadellenca de les darreries del segle XIX i principis del XX.

Les capelles més interessants dels cementiris comparats són: la del cementiri de Vilanova i la Geltrú, construïda el 1874 segons el projecte de Josep Simó i Fontcuberta, i que substituï l'anterior, de 1855; la neoclàssica del cementiri del Caputxins de Mataró, obra atribuïda a Martí Sureda i Deulovol; la també neoclàssica del cementiri del Poblenou, un recinte projectat per Antoni Ginesi el 1818; l'actual capella del cementiri d'Igualada, obra de l'arquitecte Bonaventura Bassegoda i Amigó, que l'any 1940 substituï la projectada per Josep Bofarull, que havia estat destruïda durant la guerra civil; la del cementiri de Tarragona; la del cementiri de Vila-roja, contemporània a la inauguració de la necròpolis i aixecada pels mestres de cases Josep Llach i Ramon Boadella i reformada per Rafael Masó i Valentí el 1851; la del cementiri de Sant Feliu de Guíxols, dissenyada el 1879 per Manuel Almeda i Esteva, d'estil neogòtic, i que es va restaurar el 1925; i la del cementiri de Sant Andreu de Palomar, realitzada el 1913 a partir d'un projecte dels arquitectes Pere Falqués i Urpí i Juli Maria Fossas i Martínez, de 1905. També podem esmentar la del cementiri de Vilafranca del Penedès, projectada per Joan Torras i Guardiola el 1864; la del cementiri de Sarrià, obra de Francesc Renart i Arús, de 1840; la del cementiri de les Corts, reconstruïda el 1918 seguint un estil historicista neogòtic i amb interessants vidrieres emplomades; la del cementiri de Sant Gervasi de Cassoles, d'estil neoclàssic i amb una curiosa planta circular, que recorda la capella de Sant Pietro in Montorio, a Roma, el mateix model que es va emprar al cementiri d'Horta; la del cementiri d'Arenys de Mar, projectada el 1867 per Elies Rogent i Amat; la del cementiri de Sants, un projecte neogòtic de Jaume Gustà i Bondia; i la del cementiri de Palafrugell, construïda el 1841.

14 Atès el conflicte generat per la secularització dels cementiris que enfrontà les prerrogatives eclesiàstiques amb les civils, des de la circular del 12 de gener de 1883, es va disposar l'existència de dues claus, una per a l'autoritat municipal i una altra per a l'eclesiàstica.

15 Vegeu la taula 3.

Fotografia 7. Capella del cementiri de Mataró.

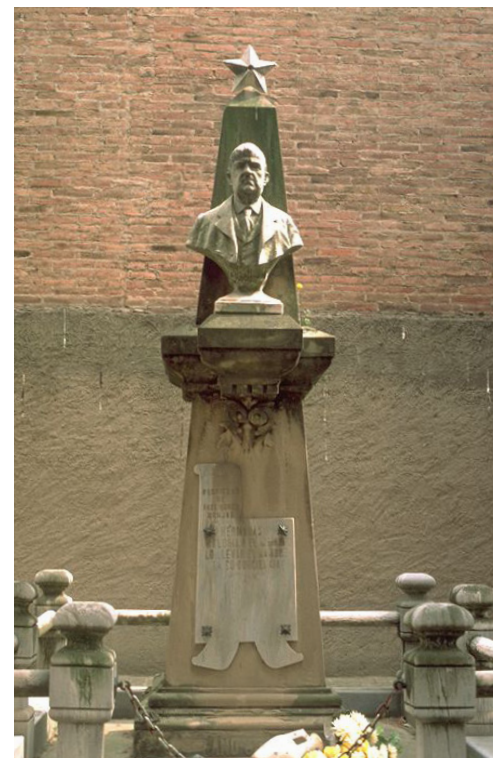
A partir de 1883, s'establí que cada municipi disposés d'un cementiri neutral per inhumar-hi tots aquells que morissin fora de la fe catòlica i que, quan això no fos possible, per manca de recursos, s'hi destinés un espai tancat per un mur i unit al cementiri considerat catòlic.¹⁴ Amb aquesta disposició s'intentava reconciliar els conflictes sorgits entre particulars i l'autoritat eclesiàstica facilitant un enterrament digne a tothom, fos quina fos la religió que professés cada difunt. Respecte a aquest tema, l'evidència d'una part dedicada a cementiri civil solament la conserven de manera plena cinc cementiris dels comparats, i parcialment, catorze.¹⁵ El cementiri de Sant Nicolau

preserva totalment la constància perimètrica i monumental de la segregació urbanística de l'espai destinat als dissidents. Es tracta d'un espai de sis-cents metres quadrats que presenta una planta triangular i està dotat d'una entrada pròpia i encara hi persisteixen elements singulars, com és el cas d'alguna tomba jueva o el d'una tomba monumental maçònica.

Els únics cementiris dels comparats que encara conserven completament o parcialment aquest espai destinat a inhumacions no catòliques són: el de Sabadell; el de Lleida, amb mur i entrada que el segrega del general i amb presència de tombes no monumentals; el de Figueres, inaugurat el 1816, amb tombes mol

Fotografia 8. Capella del cementiri de Sant Feliu de Guíxols.

Fotografia 9. Mausoleu dedicat a Josep Romeu i Brujas, situat a la zona destinada a enterraments no catòlics.

senzilles i on la simbologia maçònica es manifesta de manera reiterada, i on no consta, però, la presència de cap mur segregatiu; el de Vilanova i la Geltrú, amb mur i porta d'accés propis –en aquest cas, es tracta d'una porta neoclàssica tetràstila d'ordre dòric projectada per Bonaventura Pollés i Vivó el 1913–; el dels Caputxins de Mataró, on solament queda constància de la superfície que ocupava; el d'Igualada, un espai que projectà l'arquitecte Josep Pausas i Coll el 1919; el de Tarragona, on encara es conserva un petit espai amb entrada pròpia amb dues tombes monumentals: la de l'empresari Jaume Panasachs i Salvany, mort el 5 de juliol de 1905, i la de Gregori Oliver Moncusi, sense data; el de Vila-roja, un espai ordenat en terrasses que conserva la constància del mur segregatiu amb blocs de nínxols adossats; i, finalment, el de Sant Feliu de Guíxols, inaugurat el 1885 i que presenta encara perfectament conservats el seu perímetre, el mur segregatiu i una

entrada pròpia amb escalinata d'accés; en aquest cas, aquesta part es coneguda com a “cementiri protestant”, si bé apareixen enterraments d'altres tipus ideològics i religiosos, com ara de lliurepensadors, agnòstics, anabaptistes o maçons; en aquest cementiri es poden llegir els cognoms de diverses famílies alemanyes i austríaques, totes relacionades amb la indústria del suro de la zona.

També conserven aquesta part no catòlica altres cementiris. El del Sant Crist de Badalona és un petit espai amb blocs de nínxols adossats al seu mur segregatiu. El de Sant Andreu de Palomar té una segregació destinada exclusivament a enterraments jueus. El de Vilafranca del Penedès, inaugurat el 1884, és un recinte enjardinat i sense carrers ni seccions, tal com sol passar en tots els altres cementiris; en aquest cementiri també es conserven altres indrets singulars, com ara el dedicat a cementiri dels cristians

Fotografia 10. Cementiri de Lleida: zona destinada a enterraments no catòlics.

Fotografia 12. Cementiri de Vilanova i la Geltrú: entrada a la zona destinada a enterraments no catòlics.

evangèlics, amb una entrada independent, actualment inutilitzada, i el destinat a avortaments, conegut des de 1865. Al dels Caputxins de Granollers, la zona per als no catòlics és un petit espai que encara conserva el seu mur segregatiu. Al de les Corts, com també passa a Sant Andreu de Palomar, solament hi ha evidència d'un espai segregat i amb porta pròpia destinat a inhumacions jueves. Al de Manresa hi ha una part destinada a cementiri neutre que fou inaugurada el 1901. A Valls, queda constància molt nítida del seu perímetre, el seu mur limítrof i l'entrada pròpia. També n'hi ha a Arenys de Mar, a Sants i a Montjuïc –en aquest cas, es tracta d'un espai ja inclòs en el primer projecte que l'arquitecte Leandre Albareda i Serrallach va fer per a tota la necròpolis el 1883. Al de Palafrugell, es tracta d'una franja estreta emmurallada i amb entrada directa des de l'exterior, que va de nord a sud i que ocupa, de costat a costat, el perímetre de tot el clos; al seu interior es troben nínxols amb símbols maçons. Finalment, també trobem aquest espai a Blanes, una necròpolis de finals del segle XIX, però es tracta d'un espai molt reduït i que està en molt males condicions.

CLAU DE LA TAULA 2

Valors estructurals

1. Extramurs
2. Perimetria
3. Parcel·lació
4. Capella
5. Infraestructures
6. Segregació
7. Disseny discursiu de la planta

Valors afegits

8. Paisatge
9. Àrea d'interès
10. Atenció divulgativa
11. Valors artístics

Protecció

BCIL Bé cultural d'interès local. Són els béns integrats del patrimoni cultural català que, tot i la seva importància, no compleixen les condicions pròpies dels BCIN. Són declarats pel Ple de l'Ajuntament, en els municipis de 5.000 o més habitants, o pel Ple del Consell Comarcal, en els municipis de menys de 5.000 habitants. També són BCIL els béns immobles que, quan va entrar en vigor la Llei 9/1993, eren inclosos en catàlegs de patrimoni cultural incorporats en plans d'urbanisme. El Departament de Cultura de la Generalitat els ha d'inscriure al Catàleg del Patrimoni Cultural Català.

BCIN Bé cultural d'interès nacional. Són els béns més rellevants del patrimoni cultural català, declarats per l'Administració de la Generalitat, que els ha d'inscriure al Registre de BCIN. Pel que fa al patrimoni arquitectònic, es classifiquen en: monument històric, conjunt històric, jardí històric i lloc històric. Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català.

CPL	Catàleg del Patrimoni Local
CPAB	Catàleg del Patrimoni Arquitectònic de Barcelona
CPHA	Catàleg del Patrimoni Històric i Artístic
PECPHAN	Pla Especial i Catàleg del Patrimoni Històric, Artístic i Natural
PEPAN	Pla Especial de Protecció Arquitectònica i Natural
PEPCE	Pla Especial de Protecció del Catàleg d'Edificis
PEPP	Pla Especial de Protecció del Patrimoni
PEPPAA	Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic i Arqueològic
PEPPS	Pla Especial de Protecció del Patrimoni de Sabadell
PGOU	Pla General d'Ordenació Urbana
POUM	Pla d'Ordenació Urbanística Municipal

El nivell de protecció de cada cementiri ha estat facilitat per l'ajuntament corresponent.

☒	Es manté	☐	Es manté parcialment	☐	No es manté
-------------------------------------	----------	--------------------------	----------------------	--------------------------	-------------

A: alt / M: mitjà / B: baix

Taula 2. Resum comparatiu 2009		Valors estructurals						Valors afegits				Protecció	
	Any	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Cementiri	Any												
Balaguer	1767-1805											B	
Banyoles	1787												
Lleida	1809											M	
Tarragona	1809-1825											A	BCIL
Cervera	1814											B	BCIL
Figueres	1816-1817											A	PEPCE
Vilanova i la Geltrú	1817											A	PECPHAN
Mataró	1817											A	BCIL
Igualada	1819											B	
Santa Coloma de Farners	1820											B	
Olot	1821											A	BCIL
Girona	1829											A	CPHA
Sant Feliu de Guíxols	1833											A	
Terrassa	1834											B	BCIL
Vic	1834											B	PEPAN
Badalona	1834											B	CPL
Vilafranca del Penedès	1839											A	BCIL
Tàrrrega	1841											M	
Granollers	1844											M	PEPPAA
Manresa	1847											A	BCIL
El Vendrell	1848											B	
Berga	1854											M	BCIL
Tortosa	1860												
Valls	1861-1862											B	PEPP
Sabadell	1864											M	PEPPS
Arenys de Mar	1865-1867											A	BCIN
Reus	1869-1871											A	BCIL
Barcelona (Montjuïc)	1883											A	BCIN
Agregats a Barcelona	Poblenou	1819										A	BCIL
	Sant Andreu de Palomar	1839										A	CPAB
	Sarrià	1840										M	CPAB
	Les Corts	1845										M	BCIL
	Sant Gervasi de Cassoles	1853										B	CPAB
	Horta	1869										M	CPAB
	Sants	1880										B	
Palafrugell	1885										B	BCIL	
Montblanc	1887										B		
La Vall d'en Bas	1887										M	POUM	
Tremp	finals s. XIX										B		
Ulldecona	finals s. XIX										B		
Blanes	1901										B	PGOU	

Relació entre els esdeveniments històrics sabadellencs i les diferents ampliacions urbanístiques del cementiri de Sant Nicolau

Sant Nicolau presenta una lectura molt clara de les diferents i necessàries ampliacions sofertes al llarg de la seva història, que guarden una correlació molt directa i altament perceptible amb els esdeveniments socials de Sabadell, amb la qual cosa esdevé un indret urbanístic únic, dotat d'un fort caràcter documental, informatiu i històric.

- 190
- El 1838 s'instal·la la primera màquina de vapor a la fàbrica de Josep Formosa i es funda la Societat d'Amants de l'Agricultura i la Indústria de la Vila de Sabadell.
 - Comença un fort període d'expansió per a la indústria tèxtil de la ciutat, amb la implantació de nous vapors, que la converteixen en el principal centre llaner d'Espanya.
 - El 1841 es produeixen les primeres onades d'immigració procedents de Catalunya mateix i del Llevant, fet que provoca el consegüent creixement dels barris de Sabadell.
 - El 1845 es construeix l'escorxador del Pla de les Basses.
 - El 1858, l'arquitecte Josep Oriol Bernadet presenta a l'Ajuntament un plànol de la vila.
 - El 1852, una part del territori de la parròquia de Jonqueres s'agrega a Sabadell i es construeix la carretera de Montcada.
 - El 1853 arriben les obres de la via fèrria Barcelona-Sabadell.
 - El 1854 es construeix un nou escorxador.
 - El 1854 s'aprova el Ban del Bon Govern (primeres ordenances urbanístiques de la ciutat).
 - El 1855 arriba Ferrocarril del Nord.
 - El 1859 es constitueixen la Caixa d'Estalvis de Sabadell i el primer cos de bombers.
 - El 28 de setembre de 1860, la reina Isabel II visita Sabadell.
 - El 1861 es projecta la possible construcció d'una carretera transversal del Vallès.
 - Entre 1862 i 1864 es construeix el pont de la Salut.
- 1864
- Inauguració del cementiri de Sant Nicolau
- Organització inicial interior del recinte, segons el Registre Municipal:
- Un departament central amb: 1 panteó, 3 mausoleus i 24 sepultures
 - Una eixampla (addició A) amb: 35 panteons, 34 mausoleus, 35 sepultures i 39 fosses particulars
 - Una eixampla (addició B) subdividida en agrupacions i alineacions amb: 260 sepultures i fosses particulars
 - Una eixampla (addició C) també subdividida en agrupacions i alineacions amb: 155 sepultures, 51 nínxols preferents i 65 nínxols econòmics
 - Una zona per a dissidents amb: 77 sepultures
- El 1864, l'arquitecte Francesc Daniel Molina i Casamajor presenta el seu projecte d'eixampla de la ciutat de Sabadell, que executen els mestres d'obres Gabriel Batllell i Arús i Josep Antoni Obradors i Poch.
 - El mateix 1864 s'estableix el primer sistema de carruatges funeraris a la vila.
 - El 1868 s'inicien les obres del camí veïnal de Mollet.
 - El 1872 s'accepta el Pla de Rectificacions d'Alineacions del cap de viabilitat Josep Antoni Obradors i Poch i s'inaugura el primer enllumenat urbà de la ciutat.
 - El 1877, Sabadell obté el títol de ciutat.
 - El 1878, la ciutat pateix una epidèmia de febres infeccioses.
 - El 1878 s'aplica el vapor com a força motriu en l'extracció de l'aigua al pou de Can Borgonyó.
 - El 1881 es constitueix el Banc de Sabadell.
 - El 1883 comencen les obres de la carretera de Rubí a Sabadell.
 - El 1886 es comencen els estudis preparatoris per a la construcció d'una carretera de Sabadell a Granollers.
 - El mateix any, 1886, l'arquitecte Miquel Pascual i Tintorer desenvolupa el seu projecte d'eixampla i reforma de la ciutat de Sabadell i es fan obres de clavegueram.
 - El 1888 hi ha una epidèmia de verola.

- El 1894 apareix primer enllumenat públic per electricitat.
- El 1899 es fa l'enllaç per carretera entre Sabadell i Prats.
- S'inicien les grans reformes urbanes.
- L'1 de juliol de 1904, la Creu Alta és agregada a Sabadell com un barri més de la ciutat.

1913-1920

Primera fase d'ampliació del cementiri de Sant Nicolau

El 1913, el cementiri s'amplia inscrivint la planta octogonal dins d'un rectangle, amb la qual cosa es guanya espai als quatre angles del recinte, i s'afegeix un espai més de traçat triangular a la part sud-est. El 1920, el seu eix s'allarga longitudinalment fins a la carretera de Caldes, tot mantenint el traçat rectangular de 1913. Després d'aquestes ampliacions, el cementiri de Sant Nicolau queda dividit en quatre grans quadrants, anomenats "departaments":

- Al nord-oest, el departament de Sant Oleguer, amb:
 - Les illes de nínxols de Santa Otilia
- Al nord-est, el departament de Sant Nicolau, amb:
 - La fossa comuna. Les illes de nínxols de Sant Narcís
- Al sud-est, el departament de Santa Eulàlia, amb:
 - El grup de nínxols de Sant Eulogi
- Al sud-oest, el departament de Sant Salvador, amb:
 - Les illes de nínxols de Sant Sever
- I per les zones noves següents:
 - Al nord, l'eixampla que agrupa tres departaments: el de Sant Oriol, amb els grups de Sant Òscar i Sant Joan; el de Sant Otó, amb el grup de Sant Pere; i el de Sant Nicodemus, amb els grups de Sant Norbert i Sant Pau. A l'est, s'agrupen el departament de Gregal, que des de 1864 ha estat el lloc reservat als anomenats "casos de desgràcia"; el departament de Sant Joaquim, amb les illes de Sant Josep; el sector de Xaloc, que agrupa el departament de Santa Cecília i la zona destinada als dissidents; i, al fons, el sector de Llevant

- El 1918 s'inaugura la Torre de l'Aigua.
- El 1928, Josep Renom i Costa i Joaquim Manich i Comerma desenvolupen un nou projecte d'eixampla i reforma de la ciutat de Sabadell.

- El 1930 s'inaugura el Mercat Central.
- El 1931 es constitueix el Club Aviació Sabadell i l'1 d'agost de 1934 s'inaugura oficialment l'Aeròdrom de Sabadell.
- El 1933, l'empresa Sabadell Tèxtil construeix un pont de ciment armat sobre el riu Ripoll.

1950-1959

Segona fase d'ampliació del cementiri de Sant Nicolau

La taxa d'immigració procedent d'Andalusia, Extremadura i Múrcia, durant els anys cinquanta i seixanta, és molt elevada, amb el consegüent augment suburbial i la configuració de nous barris i la consolidació d'altres ja existents:

- Torre-romeu, a partir de la dècada dels quaranta
- Ca n'Oriac, a partir de 1945
- Arraona - els Merinals, a partir de 1946
- Can Rull i Campoamor, a partir de 1940
- La Concòrdia, a partir de 1957

El 1950 es presenta el Pla General de Millora Urbana de Manuel Baldrich i Tibau.

El 1955, l'arquitecte Gabriel Bracons Singla dirigeix les obres d'ampliació del cementiri al departament de Sant Joaquim, amb la construcció de 88 nínxols i 22 columbaris. Es rectifiquen les parcel·les al de Sant Oleguer –s'hi fan desaparèixer alguns carrers secundaris tot unint algunes illes de sepultures– i al de Sant Nicolau s'afegeixen 286 nínxols i 6 columbaris.

Es construeixen els columbaris sota porxo de l'entrada.

1960-1969

Tercera fase d'ampliació del cementiri de Sant Nicolau

Barri de Can Feu, a principis dels seixanta.

El 25 de setembre de 1962 tenen lloc les tràgiques riuades.

El 1962 es presenta un nou Pla General d'Ordenació de Sabadell.

El 1962 es fa el programa d'expropiacions dels terrenys limítrofes al cementiri per construir-hi uns conjunts d'illes de nínxols, agrupats en tres grans departaments:

- El de Sant Oriol, amb els grups de Sant Òscar i Sant Joan
- El de Sant Otó, amb el grup de Sant Pere
- El de Sant Nicodemus, amb els grups de Sant Norbert i Sant Pau.

De 1969 a 1973 es realitzen diverses actuacions al barri de Can Deu.

1970-1979

Quarta fase d'ampliació del cementiri de Sant Nicolau

192

Es construeix en el nou sector un espai central reservat a quatre grans blocs, formats per dos cossos hexagonals de desenvolupament vertical i centrats respecte a l'eix transversal de l'antic recinte de Sant Nicolau. Aquests elements, amb cinc fileres de nínxols, generen quatre illes i uns sistemes de carrers pavimentats i places tancades amb espais enjardinats. El centre de la intervenció està pensat com un espai singular, on es dibuixa una plaça que organitza la intervenció i emfatitza el seu eix transversal:

- Illa de l'Hivern
- Illa de la Primavera
- Illa de l'Estiu
- Illa de la Tardor
- A l'est, dibuixant un gran espai rectangular: Departament dels Estels
- A l'oest: Dues places: plaça dels Asteroides i plaça de les Constel·lacions. Un conjunt de fileres de carrers organitzats per sectors

Elevada taxa d'immigració durant la dècada dels setanta.

Creixement del barri de Can Rull, amb la construcció dels primers blocs d'edificis.

Crisi econòmica dels anys setanta.

1980-2007

Cinquena fase d'ampliació del cementiri de Sant Nicolau

A partir dels anys vuitanta s'inicia una altra ampliació del cementiri, en diferents fases, que rodeja les anteriors intervencions cap a l'est, l'oest i el sud.

Terciarització de la economia.

El 1992 s'inauguren dos parcs públics: el de Catalunya i el del Taulí.

El 1993 es constitueix el nou barri de Can Llong. Es recupera l'entorn del riu Ripoll amb la creació d'un parc fluvial.

Cap dels programes d'eixamplament anteriors ni les transformacions realitzades durant les dècades dels quaranta i cinquanta al cementiri de Sant Nicolau, com tampoc el regular creixement de les sepultures, han desdibuixat el disseny dels plantejaments urbanístics originals.

Entre el cementiri inaugurat l'any 1864 i el que ara es pot visitar, el principal tret diferencial el trobem en l'allargament de l'eix central als sectors de Sant Nicolau i Sant Oleguer, així com en les noves construccions, a l'altra banda de la carretera, però no s'ha desfigurat el traçat original del seu urbanisme, per la qual cosa tornem a insistir en la seva singularitat i la seva caracterització com a cementiri prototípic.

Els traçats de totes les ampliacions es mantenen nítids i sense que els seus dissenys més antics s'hagin diluït, i cal fer notar també que en el cementiri vell de Sant Nicolau, a més de mantenir-s'hi la configuració urbanística, també s'hi han conservat els apel·latius religiosos de cadascuna de les illes i dels departaments, fet que contrasta amb les denominacions de caràcter laic atribuïdes a les ampliacions posteriors al 1970. Això converteix el nomenclàtor del recinte en un altre element ric en informació cultural i sociològica.

La puresa i conservació del seu traçat, com en cap altre cementiri, permet continuar llegint amb claredat les formes d'autorepresentació individuals i col·lectives, aglutinant i informant didàcticament els diferents episodis històrics esdevinguts a la ciutat. Així doncs, les característiques formals del cementiri de Sant Nicolau de Sabadell, a diferència de la resta de cementiris catalans, desfigurats al llarg de la història a causa de les diverses ampliacions que han sofert, fan que el puguem considerar un indret, com a conjunt i com a model d'una alta comprensió didàctica respecte al fenomen vuitcentista de l'urbanisme higienista sobrevingut després de la revolució industrial. ●

Bibliografia

Margarida ABRAS. *Els cementiris de Badalona*. Badalona: Ajuntament de Badalona, 1999.

Josep ADSERÀ MARTORELL. *Història antiga i moderna del cementiri de Tarragona*. Tarragona: Xarxa Sanitària i Social de Santa Tecla, 2002.

Neus AGUADO. *Guia del cementiri de Montjuïc*. Barcelona: Edicions de l'Institut Municipal dels Serveis Funeraris, 1993.

Rosa ALCOY I PEDRÓS. *El cementiri de Lloret de Mar: indagacions sobre un conjunt modernista*. Lloret de Mar: Ajuntament de Lloret de Mar, 1990.

193

Marta ALLUÉ; Ramon ARNABAT; FONXO BLANC; Jesús CASTILLO; Antoni SALVADÓ; Enric TOMÀS; Jordi VALLS. *El cementiri de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca, 2004 (edició dels autors).

Roberto ALOI. *Arte funeraria d'oggi*, Milà, 1959.

“Anem a veure el Peret de la Dalla”, dins *II Guia de Rutes de Reus*. Reus: Escola de Turisme i Jardineria de l'Institut Municipal d'Empresa Mas Carandell, 2006.

José Javier ARANZA LÓPEZ. *Exequias reales del regimiento pamplonés en la Edad Moderna*. Pamplona: Ajuntament de Pamplona, 2005.

Rafael ARTIME MEDINA. “Cinco cruces sobre la ciudad: el cementerio como símbolo. Introducción a una arquitectura consagrada a la eternidad”. *Arquitectura Cuba*, núm. 405 (1997) (nueva época).

Celestino BARALLAT FALGUERA. *Principios de botánica funeraria*. Barcelona: Altafulla, 1984.

Carme BARBANY CIURANS. *L'Hospital de Granollers, de Bertran de Seva fins als nostres dies*. Granollers: Centre d'Estudis de Granollers, 1998. 🖨

Martí BASSOLS COMA. *Génesis y evolución del derecho urbanístico español (1812-1956)*. Madrid: Editorial Montecorvo, 1973.

Antonio BELMONTE. *Muertos de papel*. Albacete: Editorial Vis a Vis, 1998.

Marta BELTRAN; Jordi MIRALLES. *Perspectiva ambiental: Ecofunerals*. Barcelona: Fundació Terra, 2005 (monogràfic, núm. 35 de *Perspectiva ambiental*).

Josep Maria BERNILS I MACH. “Els cementiris de Figueres”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, núm. 34 (2001).

Josep Maria BERNILS I MACH. “Els quatre cementiris de Figueres”. *Hora Nova*, núm. 478 (1987).

Agapit BORRÀS; Mariona GALLIFA. *Pla Director de Recuperació i Restauració Integral del Cementiri dels Caputxins i els seus Entorns*. Mataró: Ajuntament de Mataró, 1996.

Agustí CALVET PASCUAL (GAZIEL). *Sant Feliu de la Costa Brava*. Barcelona: Aedos, 1963.

Roser CARRERAS. *Paraules quietes*. Olot: Ajuntament d’Olot i Funerària Besora, 2009.

Miquel CARRERAS I COSTAJUSSÀ. *Elements d’història de Sabadell (I i II)*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1989.

Benet CERVERA FLOTATS; Assumpció ALONSO DE MEDINA. *Recuperació del Cementiri Vell*. L’Escala: Ajuntament de l’Escala, 1986.

C. CRUDO (ed.) *Il cimitero di Staglieno a Genova*. Edicole Fonerarie.

Francesc CURET. *Els barcelonins i la mort*. Barcelona: Dalmau i Jover, 1953.

César DALY. *Architecture funéraire contemporaine*.

París: Librairie Générale de l’Architecture et des Travaux Publics, 1871.

Joaquim DANÉS TORRAS. *Història d’Olot* (part IV, capítol 3). Olot: Publicacions de l’Institut de Cultura de la Ciutat d’Olot, 1993.

DAU, *Debats d’Arquitectura i Urbanisme: El silenci i la memòria*. Lleida: Demarcació de Lleida del Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, 2002 (monogràfic, núm. 18 de DAU, *Debats d’Arquitectura i Urbanisme*).

Sofía DIÉGUEZ; Carmen GIMÉNEZ. *Arte y arquitectura funeraria (XIX-XX)*. Madrid: Ediciones Electa, 2000.

Joan ESCRIBÀ SERRA; Maria Dolors NADAL. “Cementiri a Girona”. *Quaderns d’Arquitectura i Urbanisme*, núm. 252 (2006).

Joan FALGUERES; Jaume SANTALÓ. *Figueres, arquitectures i història*. Figueres: Ajuntament de Figueres i Brau Edicions, 2007.

Ana FERNÁNDEZ ÁLVAREZ. *El cementiri de Sant Nicolau*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2000.

Ana FERNÁNDEZ ÁLVAREZ. *El jardí de la memòria. El Cementiri Municipal de Terrassa*. Terrassa: Funerària Municipal de Terrassa, 2006.

Ana FERNÁNDEZ ÁLVAREZ. *Mirades sobre el cementiri de Sant Nicolau*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2002.

Recaredo FERNÁNDEZ DE VELASCO. “Naturaleza jurídica de los cementerios y sepulturas”. *Revista de Derecho Privado*, 1935.

Pilar FERRÉS; Maria GALIZIA. *Escultura funerària del cementiri municipal d’Olot*. Olot: Institut de Cultura de la Ciutat d’Olot, 2005.

Margarida GALCERAN; Manuel GIMENO;
Jesús A. RUIZ. *Arquitectura funeraria en Cataluña*.
Barcelona: Comissió de Defensa del Patrimoni
Arquitectònic del Col·legi Oficial d'Arquitectes
de Catalunya, 1991.

Margarida GALCERAN; Manuel GIMENO;
Jesús A. RUIZ. *Els cementiris de Barcelona
i la seva àrea metropolitana*. Barcelona:
Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya,
1986.

Mònica GILI. *La última casa*.
Barcelona: Ediciones Gustavo Gili, 1999.

A. GONZÁLEZ DÍAZ. "El cementerio español
en los siglos XVIII y XIX". *Archivo Español de Arte*,
núm. 171 (1971).

Dolors GRAU FERRANDO. "Cementiris i sepelis".
Quaderns de la Revista de Girona, núm. 103 (2002).

Dolors GRAU FERRANDO. *Cementiris i sepultures*.
Girona: Diputació de Girona i Caixa de Girona,
2002.

Dolors GRAU FERRANDO. "La ciutat del silenci.
Cementiri de Sant Feliu de Guíxols".
Revista de Girona, núm. 199 (març-abril
del 2000).

Història del Vendrell. El Vendrell:
Ajuntament del Vendrell i Cossetània, 2003.

Itinerari Salvador Espriu. Arenys de Mar:
Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu
i Ajuntament d'Arenys de Mar, 2004.

José JIMÉNEZ LOZANO. *Los cementerios civiles y la
heterodoxia española*. Madrid: Taurus, 1978.

Eduard JUNYENT. "Evolució històrica de la
urbanització de Vic". *Vic*, 1936.

*L'ordenació del Ripoll a Sabadell. Història urbana i
medi ambient*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1986.

Luigi LATINI. *Cimiteri e giardini: città e paesaggi
funerari d'occidente*. Edició Alinea, 1994.

Marta LÓPEZ; Montserrat FLORES. *El cementiri
general de Reus*. Reus: Pragma Edicions, 2005.

Juan Jesús LÓPEZ-GUADALUPE MUÑOZ. *Memoria
de Granada. Estudios en torno al cementerio*.
Granada: EMUCESA, 2006.

Elisa MARTÍ LÓPEZ. *El cementiri de Montjuïc.
Somnis de Barcelona*. Barcelona: Serveis Funeraris
de Barcelona, 2008.

Elisa MARTÍ LÓPEZ. *Un passeig pel cementiri
de Poblenou*. Barcelona: Serveis Funeraris de
Barcelona, 2004.

Pascual MARTÍNEZ CALVO. *Zaragoza heroica
e inmortal*. Saragossa, 1990 (edició de l'autor).

*Memòria del projecte d'obres de millora
del cementiri municipal de Banyoles*.
Banyoles: Serveis Tècnics de l'Ajuntament
de Banyoles, 2008.

Rafael MONEO. *La idea de arquitectura en Rossi
y el cementerio de Módena*. Barcelona: Escola
Tècnica Superior d'Arquitectura, 1973.

Jaume NOLLA; Margarita PUIG. *Morts il·lustres
als cementiris de Barcelona*.
Barcelona: Angle Editorial, 2007.

Josep OCHOA MONZÓ. *La actualización
del derecho mortuario y la liberalización de los
servicios funerarios*. Alacant: Universitat
d'Alacant i Planet Press, 1998.

David OLIVARES PONTI. "El cementiri
de Manresa en el canvi de règim (1939-1942).
La mort com a estratègia". Dins *Franquisme i
Transició democràtica a les terres de parla
catalana: Actes del II Congrés de la CCEPC*,
Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla
Catalana, 2001.

- David OLIVARES PONTI. “La iconografia funerària al cementiri de Manresa”. *Dovella*, núm. 31 (desembre de 1994).
- Fernando PIFARRÉ SAN AGUSTÍN. *Aspectes sanitaris de l'Arxiu Parroquial de Sant Joan de Lleida. Segles XVIII i XIX*. Tesi doctoral. Universitat de Lleida (Facultat de Medicina). Lleida, 1998.
- Maria PIFERRER. *L'enterrament a Palafrugell. Proposta de gestió cultural al cementiri*. Inèdit. Arxiu Municipal de Palafrugell.
- 196 Pla Especial de Protecció del Patrimoni de Sabadell (PEPPS). Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2007.
- Federico PONTE CHAMORRO. “Aportación a la historia social de Madrid. La transformación de los cementerios municipales y su problemática”. *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*. Madrid, 1985.
- Jaume PUIG. *El procés de formació de la ciutat de Sabadell*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1991.
- Francisco QUIRÓS LINARES. *El jardín melancólico. Los cementerios españoles en la primera mitad del siglo XIX*. Lliçó inaugural del curs 1990-1991. Universitat d'Oviedo, 1990.
- Luis REDONET. “Enterramientos y cementerios”. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 120 (1947).
- Enrique María REPULLÉS Y VARGAS. *Panteones y sepulcros en los cementerios de Madrid*. Ávila: Fundación Cultural Santa Teresa, 1991.
- Ramon RIPOLL I MASFERRER. *L'arquitecte, l'arquitectura i la ciutat: Girona 1760-1835*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- Joan ROCA ALBERT (coord.). *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història de Barcelona, 1997.
- Javier RODRIGUEZ BARBERÁN. *Cementerios de Andalucía: arquitectura y urbanismo*. Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes, Dirección General de Arquitectura y Vivienda, 1993.
- Javier RODRÍGUEZ CORIA. *Epitafios. La voz de los cementerios*. Madrid: Ediciones VOSA, 1994.
- Joan ROVIRA. “Cementiris: l'últim domicili”. Dins *Religiositat en l'arquitectura popular*. Lleida: Pagès Editors, 2005.
- Flocel SABATÉ. *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2003.
- Carlos SAGUAR QUER. “Carlos III y el establecimiento de los cementerios fuera del poblado”. *Fragmentos*, núms. 12, 13 i 14 (juny de 1988).
- Carlos SAGUAR QUER. *La arquitectura de la Necrópolis del Este*. Madrid: Ajuntament de Madrid, 1998.
- Manuel SALICRÚ PUIG. “Els cementiris de Mataró”. *Fulls del Museu-Arxiu de Santa Maria*, núm. 13 (abril de 1982).
- Joan SEGON. *El cementiri de Manresa*. Manresa: Museu Comarcal de Manresa, 2007.
- Josep SELGA. *Pla d'actuació dels xiprers del cementiri de Sant Nicolau*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2003.
- Domènec SOLÉ GASULL. *Recorregut artístic pel cementiri de Reus*. Reus: Ajuntament de Reus, 1991.
- Daniel VENTEO. “El cementiri de Poblenou: memòria de la Barcelona contemporània”. *Barcelona Metropòlis Mediterrània*, núm. 65 (hivern del 2005).

Francesc VIDAL BARRAQUER. *La secularització dels cementiris*. Barcelona: Foment de Pietat, 1932. ●